SOSYAL DEĞİŞME
VE DİN
Editörler
Emine ÖZTÜRK
Niyazi AKYÜZ
Sosyal Bilimler
LIVRE DE LYON
2025

SOSYAL DEĞİŞME VE DİN

Editörler
Emine ÖZTÜRK
Niyazi AKYÜZ

LIVRE DE LYON
Lyon 2025

SOSYAL DEĞİŞME VE DİN

Editörler
Emine ÖZTÜRK
Niyazi AKYÜZ

LIVRE DE LYON
Lyon 2025

Sosyal Değişme ve Din

Editors • Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK • Orcid: 0000-0003-2127-7431
• Prof. Dr. Niyazi AKYÜZ • Orcid: 0000-0003-0710-3400

Cover Design • Motion Graphics
Book Layout • Motion Graphics
First Published • December 2025, Lyon

e-ISBN: 978-2-38236-961-6
DOI: 10.5281/zenodo.17767147

copyright © 2025 by Livre de Lyon

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission from the Publisher. The author or authors of the relevant section are responsible for any copyright infringement that may occur due to the images and graphics used in the book. The editor or publisher does not assume responsibility in this regard.

Publisher • Livre de Lyon
Address • 37 rue marietton, 69009, Lyon France
website • http://www.livredelyon.com
e-mail • livredelyon@gmail.com

ÖNSÖZ

Toplum, hiçbir zaman aynı ırmakta iki kez yıkanamayan insanın kaderini paylaşır: Sürekli akış, sürekli dönüşüm, sürekli yeniden kurulum… Sosyal değişme, insanlık tarihinin derin hafızasında hep vardı; fakat modern zamanlarla birlikte bu değişim, artık nefes alma hızımıza bile yetişemeyecek bir ivmeye kavuştu. Bugün, geleneksel yapılar ile dijital çağın algoritmik aklı arasındaki gerilim hattında yürürken, dinin toplumsal varlığı da yeni biçimler, yeni söylemler ve yeni pratiklerle kendisini yeniden göstermektedir.

Bu kitap, **sosyal değişme ve din etkileşimi**ni sadece klasik çerçeveden değil; dijital devrimden yapay zekânın yükselişine, enformasyon toplumundan yeni materyalizme, feminist hareketlerin tarihsel dönüşümünden postmodern dindarlığın gençlik kültürüne yansımalarına kadar geniş ve çok katmanlı bir perspektiften ele alıyor. Bir bakıma, geleneğin sağlam taşlarını modern dünyanın akışkan camıyla birlikte düşünmemizi istiyor.

Dijital çağ ile birlikte dinî tecrübenin formu da değişiyor: Sosyal medya, "meta-din" olarak adlandırılabilecek yeni pratikler üretiyor; kutsal olanın sınırları, ekran ışığının titreyişinde yeniden tanımlanıyor. Yapay zekâ ve dijital kültür, bilgi üretme biçimlerimizi dönüştürürken, din eğitimi de kaçınılmaz olarak yeni yöntemler, yeni pedagojiler ve yeni kavrayış biçimleri arıyor. Artık gençler, bir ayetin tefsirine TikTok hızında sorular soruyor; bir hadisi anlama çabası, algoritmaların önerdiği içerik akışlarına karışıyor.

Öte yandan, dünya tarihinde kadınların sosyal konumu ve dinle ilişkileri, modern ve postmodern dönemde sadece toplumsal hareketlerin değil, aynı zamanda derin bir zihinsel dönüşümün konusu hâline gelmiştir. Feminist düşüncenin dalgaları, hem toplumsal yapıyı hem de dinî söylemleri kaçınılmaz biçimde yeniden şekillendiriyor. Bu kitap, bu dönüşümü "yerel-küresel" eksende okuyarak, kadınların dinî temsil ve deneyim alanlarını tarihsel süreklilik içinde kritik bir bakışla ortaya koyuyor.

Araştırmanın önemli duraklarından biri, **postmodern dindarlığın gençler üzerindeki etkisi** ve özellikle Müslüman gençlerin müzik tercihleri üzerine yapılan saha çalışmasıdır. Modernite sonrası dünyada dindarlık daha bireyselleşmiş, fragmanlara ayrılmış ve çoğu zaman deneyimsel bir forma bürünmüştür. Gençlerin playlist'lerinde hem tasavvuf ezgileri hem rap hem de elektronik müzik yan yana durabiliyorsa, bu yeni dindarlığın melez doğasını okumak gerekir.

Sosyal değişmenin siyasetle kurduğu ilişki ise, tarih boyunca olduğu gibi bugün de belirleyici bir önemdedir. Bu nedenle, kitapta yer alan "**Turgut Özal'ın 1 Eylül 1990 tarihli TBMM konuşması**" üzerine yapılan söylem ve bağlam analizi, Türkiye'nin modernleşme ve dönüşüm sürecini anlamak için güçlü bir pencere sunuyor. Özal'ın konuşması, hem küreselleşmenin eşiğinde duran bir ülkenin yönelimlerini hem de değişen siyasi kültürün din-toplum ilişkisini nasıl yeniden şekillendirdiğini gösteren özgün bir belge niteliğindedir. Bu kitap, bir yandan bilimsel disiplinlerin soğukkanlı titizliğine yaslanırken, diğer yandan sosyal değişmenin şiirsel ama bir o kadar da sarsıcı doğasını görünür kılmayı amaçlamaktadır. Okuyucuya düşen ise, her bölümde sosyal dünyanın yeniden örülen dokusunu, dinin bu dokudaki ince fakat güçlü izlerini ve insanlığın anlam arayışını hatırlatan derin duyuşları birlikte okumaktır. Sosyal değişme, bazen gürleyen bir çağrı, bazen sessiz bir devrimdir. Din ise bu çağrıya kimi zaman dirençle, kimi zaman uyumla, kimi zaman da yaratıcı bir dönüşümle karşılık verir. Bu kitap, tam da bu karşılaşmanın hikâyesidir.

Prof. Dr. Emine ÖZTÜRK-Prof. Dr. Niyazi AKYÜZ
KARS-ANKARA/2025

CONTENTS

	ÖNSÖZ	I
BÖLÜM I.	SOSYAL DEĞİŞME VE DİN ETKİLEŞİMİ ***Niyazi AKYÜZ***	1
BÖLÜM II.	DÜNYA TARİHİNDE SOSYAL DEĞİŞİM, KADINLAR VE DİN: KAPSAMLI BİR ANALİZ VE İLERİ BOYUTLAR ***Emine ÖZTÜRK***	23
BÖLÜM III.	SOSYAL DEĞİŞME VE DİN: SOSYAL MEDYANIN META-DİN PRAKSİSLERİ ***Muhammed YAMAÇ***	33
BÖLÜM IV.	SOSYAL DEĞİŞME VE DİN ***Selda GEYİK YILDIRIM***	49
BÖLÜM V.	MODERN DÖNEMDEN POSTMODERN DÖNEME FEMİNİZMİN TOPLUMSAL DEĞİŞİME ETKİSİ ***Zekiye DEMİR***	67
BÖLÜM VI.	SOSYAL DEĞİŞME/SİYASET/SÖYLEM ANALİZİ: CUMHURBAŞKANI TURGUT ÖZAL'IN 1 EYLÜL 1990 TARİHLİ T.B.M.M.M. KONUŞMASI ***Ersin SAVAŞ***	83
BÖLÜM VII.	POSTMODERN DİNDARLIK VE GENÇLİK: MÜSLÜMAN GENÇLERİN MÜZİK TERCİHLERİ ÜZERİNE BİR SAHA ARAŞTIRMASI ***Nihat OYMAN***	99
BÖLÜM VIII.	KÜRESELLEŞME, TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE DİN ***Fatih YILDIRIM***	123
BÖLÜM IX.	ENFORMASYON TOPLUMU VE YENİ MATERYALİZM ***Asım KASAPOĞLU***	145
BÖLÜM X.	SOSYAL DEĞİŞMENİN YENİ BOYUTLARI: DİJİTAL DEVRİM, YAPAY ZEKÂ VE DİN EĞİTİMİ ***Çetin DOĞRU***	157

BÖLÜM VIII

KÜRESELLEŞME, TOPLUMSAL DEĞİŞİM VE DİN

Globalization, Social Change, and Religion

Fatih YILDIRIM

(Dr.), Dokuz Eylül Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
ORCID ID: 0000-0001-7772-2050.

Giriş

Bugünün dünyasında, küreselleşmenin etkisinden ve onun tetiklediği hızlı toplumsal değişimlerden etkilenmeyen neredeyse hiçbir toplumsal kurum kalmamıştır. Bunlar arasında, genellikle gelenek ve muhafazakarlığın kalesi olarak görülen din, hem şaşırtıcı derecede dirençli hem de derinden dönüştürücü bir unsur olduğunu kanıtlamıştır. Böylece din, küreselleşme ve toplumsal değişim arasındaki ilişki, din sosyolojisinin temel tartışma alanlarından biri haline gelmiş; bu durum, alanda pek çok kuramsal yaklaşımların ve saha araştırmalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu bölüm, şu araştırma sorusunu merkeze alarak bu çok boyutlu ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır: *Din, küreselleşme süreçlerinden ve bu süreçlerin yol açtığı toplumsal değişimlerden ne ölçüde etkilenmiştir ve bu süreçlerde dinin kendisi ne ölçüde şekillendirici bir güç olarak rol oynamıştır?*

Bu bölümün temelinde din sosyolojik bir yaklaşım üzerine bina edilen şu küreselleşme tanımı yatmaktadır: Küreselleşme "*dünyanın sıkışması ve dünyanın bir bütün olarak algılanışının yoğunlaşmasıdır*" (Robertson, 1992: 8). Bu tanımlamaya göre küreselleşme yalnızca sermaye ve emek akışlarını değil, aynı zamanda sembollerin, fikirlerin ve inançların dolaşımını da üretmekte; bu da dini toplulukları, kurumları ve bunların eylemlerini derinden etkilemektedir. Aynı zamanda din, sanıldığının aksine modernleşmenin pasif bir kurbanı olmaktan uzak bir biçimde, küresel düzenle uyum sağlamakta, onunla

müzakere etmekte ve hatta onu şekillendirmektedir. Çünkü din basitçe ortadan kaybolmamakta ya da özelleşmemekte; yeni küresel süreçlerle ve süreçlerde yeniden yapılanmakta ve yapılandırılmaktadır (Beyer, 1994: 10).

Din sosyolojisi, doğuşunda modernitenin din üzerindeki etkisini sekülerleşme tezi üzerinden tartışmakta idi. Bu tez, rasyonalizasyon ve modernleşme karşısında dinin giderek önemini yitireceğini öngörmüştü. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmeler sekülerleşme kavramını yeniden ele almayı zorunlu kılmıştır. Bu noktada sosyal bilim dünyası sekülerleşme karşıtı teoriler ve sekülerleşme eleştirileri 'akımına' girmiştir. Öyle ki bu akımın güçlü seslerinden birisi olan Jose Casanova (1994: 11) çalışmasının Birinci Bölümü'ne "hala sekülerleşme *miti*ne inanan var mı ki" diye 'alaycı' tonda bir soru sorarak başlamıştır. O, modernleşmenin dinin kamusal hayattan çekilmesine yol açacağı varsayımını eleştirmekte ve birçok bağlamda dinin özelleşmekten ziyade kamusal ve siyasal alana yeniden ve güçlü biçimde girdiğini savunmaktadır. Onun ifadesiyle, "dinler burada ve yaşamaktadır; ve böylece Aydınlanma'nın bağrına bastığı *dinin yok olacağı hayali* suya düşmüştür." (1994: 6).

Bu bölüm, Roland Robertson'ın *Küreselleşme: Toplumsal Kuram ve Küresel Kültür* (*Globalization: Social Theory and Global Culture*, 1992) adlı çalışmasında yaptığı gibi, din sosyolojisini analitik bir çerçeve olarak benimsemekte ve din ile toplumun karşılıklı olarak birbirini kurduğu fikrine dayanmaktadır. Buna göre, din salt sabit bir inanç sistemi değildir. O, kültürel, ekonomik ve politik bağlamlarla şekillenen ve aynı zamanda bu bağlamları şekillendirme kapasitesine sahip dinamik ve toplumsal olarak gömülü bir olgudur da.

Bu bölüm, küreselleşme koşullarında yaşanan somut dönüşümlere de dikkat çekmektedir. Dini kurumlar giderek daha fazla küresel bir hüviyet kazanmakta, müntesipleri sınırları aşan dijital gruplar ve topluluklar oluşturmakta ve dini pratikler göç, kentleşme ve neoliberal ekonomik baskılara karşı mukabelede bulunmaktadır. Çünkü küreselleşme süreci akışkandır, yani toplumsal ve kültürel unsurlar arasında devamlı hareket halinde olma sürecidir. Bunu, Arjun Appadurai (2003) etno-akışlar, tekno-akışlar, finans-akışlar, medya-akışlar ve ideoloji-akışlar kavramsallaştırmalarıyla ifade etmiş ve küreselleşmenin birbiriyle uyumsuz bu akışların birleşimi olduğunu belirtmiştir. İşte din de, bu küresel akışlar içinde hem yön bulmakta hem de onları şekillendirmektedir; Afrika ve Latin Amerika'daki Pentekostal ağlardan, Budist ve İslami öğretilerin dijitalleşmesine kadar pek çok örnek bu durumu yansıtmaktadır.

Küreselleşme sürecinde din ile toplumsal değişim arasındaki ilişki ise toplumsal değişim bağlamında daha fazla karmaşıklık ortaya koyar. Çünkü toplumsal değişim, başlı başına sosyolojinin en merkezî kavramı olup mahiyeti tek bir cümle ile tanımlanamayacak bir süreçtir. Toplumsal değişim evrimsel ya da devrimsel, yapısal ya da kültürel, yukarıdan dayatılan ya da tabandan gelen biçimlerde olabilir. Din söz konusu olduğunda, bu mahiyet daha da karmaşıklaşabilir. Çünkü din bir yandan değişimlere ahlaki düzeni koruyarak yanıt verebilir; ancak diğer yandan radikal toplumsal dönüşüm için bir güç de olabilir. Latin Amerika'daki kurtuluş teolojisi hareketleri, Orta Doğu'daki İslamcı siyasal hareketler, inanca dayalı ekolojik aktivizmler, dinin toplumsal eleştiri ve siyasal reform için bir itki gücü olarak rol oynayabileceğini göstermektedir. Başka deyişle din, küreselleşmeyle ortadan kalkmak bir yana; kimlik, haklar ve direnişle ilişkili olarak yerel ve küresel sivil toplumu şekillendirmede güçlü bir unsur olarak yeniden ortaya çıkmıştır (Turner, 2011: 10-15).

Bu gelişmeler ışığında bu bölüm; dinin küresel ve toplumsal dönüşümler karşısında ya yok olan ya da yeniden dirilen bir olgu olarak değil, karmaşık yeniden yapılanmalar geçiren bir kurum olarak anlaşılması gerektiğini ifade eder. Din aynı anda hem meydan okunmakta hem canlanmakta, hem melezleşmekte hem de küreselleşmektedir. Bu süreçler homojen değildir; yerel tarih, coğrafya ve siyasetle şekillenmektedir. Bu nedenle her analiz yalnızca küresel ölçekteki makro düzeye göre değil, aynı zamanda bireylerin yaşadığı dini deneyimlere, mikro düzeye de dikkat etmelidir.

Bu amaçla takip eden sayfalarda; küreselleşme, toplumsal değişim ve dinin sosyolojik açıdan kavramsal temelleri ortaya konulacak; ardından küreselleşmenin dini kurumlar ve pratikler üzerindeki etkisi analiz edilecek ve son olarak dinin toplumsal ve kültürel dönüşüm süreçlerine nasıl mukabelede bulunduğu incelenecektir. Hem kuramsal yaklaşımlardan hem de verilen somut örneklerden yararlanarak; dinin küresel çağdaki yeri çift yönlü bir modelle temellendirilecektir. Bu temel şunu vazedecektir: *Din, modernitenin altında ezilen ya da ondan tamamen bağımsız değil, onun çelişkileriyle iç içe geçmiş ve küreyerel bir fenomen olarak toplumsal dünyanın aslî bir kurumu haline gelmiştir.*

1. Kavramsal Çerçeve: Dinin Küreselleşmesi ve Toplumsal Değişim

Küreselleşme, toplumsal değişim ve din gibi terimlerin her biri uzun bir entelektüel geçmişe ve tartışmalı anlamlar öbeğine sahiptir. Bununla birlikte bu bölümde küreselleşme, toplumsal değişim ve din kavramları belli bir teorik

kabulden hareketle kaleme alınmıştır. *Bundan dolayı bu alt başlıkta bilinçli bir tercih olarak "din, küreselleşme ve toplumsal değişme" demedik; bilakis "dinin küreselleşmesi ve toplumsal değişim" yazdık.* Çünkü birinci başlık tercihi din, küreselleşme ve toplumsal değişme arasındaki ilişkiyi birbirlerinden farklı analitik alanlar şeklinde telakki etmekte ve bu anlayış dini, diğerleri karşısında salt bağımlı değişken olarak değerlendirme eğilimine sevketmektedir. Fakat, tercih ettiğimiz başlık, bu kavramları birbirinden yalıtılmış değişkenler olarak değil, karşılıklı ilişkisel ve süreçsel bir anlayışla ele almaya çalıştığımızı ima etmekte; ve böylece birbirine bağlılıkları ve ilişkiselliklerini vurgulamaktadır. İşte bu vurguda din merkeze alınacak ve küreselleşme ile toplumsal değişim kavramları buna göre işlenecektir.

Küreselleşme, sıklıkla başvurulan ama nadiren kesin biçimde tanımlanan karmaşık ve çok boyutlu ve uzamlı bir süreçtir. En temel düzeyde, ekonomik, siyasi, kültürel, teknolojik ve çevresel tüm toplumsal yaşam alanlarında dünya çapında bağlantıların, ilişkilerin ve etkileşimlerin yoğunlaşması anlamına gelir (Şahin, 2020: 134). Roland Robertson (1992: 8), küreselleşmeyi ünlü deyişiyle "*dünyanın sıkışması ve dünyanın bir bütün olarak algılanışının yoğunlaşması*" olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre küreselleşme yalnızca maddi akışlarla değil, aynı zamanda toplumsal dünyanın sembolik ve bilişsel yeniden yapılandırılmasıyla da ilgilidir.

Erken dönem yorumlar çoğunlukla ekonomik küreselleşmeyi vurgularken, daha güncel yaklaşımlar kültürel ve ideolojik boyutlara odaklanmaktadır. Arjun Appadurai (2003: 33-36) bu bağlamda, küreselleşmenin doğasını birbiriyle ilişkili ve etkileşimli beş "akış" üzerinden açıklamıştır: *ethnoscapes* (insan akışları/göç), *mediascapes* (imge ve anlatılar), *technoscapes* (teknolojiler), *financescapes* (sermaye) ve *ideoscapes* (ideolojiler). Appadurai'ye göre, din bu akışlara gömülüdür ve onlar aracılığıyla akışa katılır. Yani, dini ideolojiler göçmenlerle birlikte yolculuk eder, medyada dolaşır ve önce tahayyüllerde sonra da toplumsal dünyada kendini yeniden biçimlendirir (2003: 6-9).

Anthony Giddens (1990: 64) da küreselleşmenin zaman-mekan ilişkisini dönüştürme gücüne dikkat çeker; bu bağlamda toplumsal ilişkiler giderek daha fazla uzak etkilerle şekillenmektedir. Din de bu durumdan muaf değildir. Buna göre insanlar, modernlik koşullarında, geleneksel zaman çerçeveleriyle uyumsuz biçimde yaşarlar. Bu uyumsuzluk dini kimliklerin de yerinden koparılmasına neden olabilir. Fakat bununla birlikte din hem gündelik hayatta hem de siyaset, ekonomi, medya gibi toplumsal dünyanın çeşitli veçhelerinde yeniden yerleştirilmekte ve yapılandırılmaktadır (Giddens, 1990: 103-111). Dolayısıyla,

küreselleşme yalnızca ekonomik hayatı yeniden yapılandırmakla kalmaz; aynı zamanda dinin yer aldığı kültürel ve kurumsal çerçeveyi de dönüştürmektedir.

Küreselleşme üzerine yapılan bu çıkarımlar din ile küreselleşmenin karşılıklı bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Başka deyişle, sanılanın aksine din küreselleşme karşısında salt bağımlı bir değişken değildir. Bir yönüyle küreselleşme sürecinde din marjinalleşirken diğer yandan güçlenmektedir de (Beyer, 1994: 4). Küreselleşme, rasyonalizasyon ve modern seküler anlayışın evrenselleşmesi olarak tüm dünyada etkisini göstermekle birlikte dini aktörler, gruplar, topluluklar ve kurumlar iletişim, medya, göçmen ağları ve sivil toplum örgütleri gibi küresel platformları kullanarak görünürlük ve etki alanlarını artırmaktadır. Beyer (1994: 10) bu çelişkiyi şöyle ifade eder: "Din, küresel toplumda her zamankinden daha farklılaşmış ve aynı zamanda daha küresel ölçekte önemli hale gelmiştir".

Değişim, bireyin kendi bedeni, çevresi, psikolojik durumu ve yaşı ile ilişkili olduğu gibi bütünsel olarak tüm insanlığı da etkileyen kimi zaman hızlı, karmaşık kimi zamanda yavaşça ve dengesizce oluşan yeni biçim olma durumudur. **Toplumsal değişim**, zamanla toplumların yapısını, kültürünü ve işleyişini dönüştüren süreçleri ifade eder. Bu kavram, toplumsal normlarda, değerlerde, kurumlarda, ilişkilerde ve gündelik hayat pratiklerindeki değişimleri kapsar ve genellikle teknolojik, ekonomik, politik, kültürel, dinsel ve ekolojik güçlerin karmaşık bir etkileşimiyle yönlendirilir. Bu değişimler evrimsel veya devrimsel, kasıtlı ya da beklenmedik olabilir ve yerel topluluklardan küresel sistemlere kadar farklı ölçeklerde ortaya çıkabilir (Yıldırım, 2024: 2-3).

Sosyoloji biliminin doğuşundan günümüze değin çok sayıda toplumsal değişim kuramları geliştirilmiştir. Bunlar, yapısal uyumdan kültürel yorumlara ve küresel eleştirilere kadar toplumların dönüşümünü anlamak ve açıklamak için çeşitli bakış açıları sunar. Her bir kuram, tarihsel ve entelektüel bağlamını yansıtarak kendine özgü bakış açıları sunar ve aynı zamanda belirli eleştirilerle karşı karşıya kalır. Toplumsal değişimi kapsamlı bir şekilde anlamak, bu perspektiflerin bütünleştirilmesini ve toplumların değişiminin karmaşıklığını ele alan çok boyutlu bir yaklaşımı gerektirir.

Mevcut kuramların bir sentezi, şu temel görüşü ortaya koyabilir: Toplumsal değişim; yapısal, kültürel, ekonomik ve küresel dinamiklerden etkilenen çok boyutlu bir süreçtir. Her kuram, sistemik uyumlar, çatışmalar, döngüler, kültürel anlamlar veya küresel eşitsizlikler üzerine odaklanarak toplumsal değişimleri anlamada, açıklamada ve yorumlamada farklı bir bakış açısı sunabilir; ancak

hiçbir kuram, toplumsal değişimin karmaşıklığını tam anlamıyla kapsayamaz (Yıldırım, 2024: 9).

Din ve toplumsal değişim arasındaki ilişki ise daha karmaşık ve dinamiktir; her biri diğerini karşılıklı olarak etkiler. Din, hem toplumsal dönüşümü tetikleyen aktif bir etken hem de dışsal baskılara uyum sağlayan pasif bir varlık olarak işlev görür. Dinin anlam üretimi, ahlaki yenilik ve kolektif eylem gibi toplumsal işlevlerini analiz ederek, onun ne tamamen muhafazakar ne de tamamen ilerici olduğunu, aksine değişim güçlerine yanıt verdiğini ve bu güçleri şekillendirdiğini görmek mümkündür. (Yıldırım, 2024: 17).

Sonuç olarak; din, küreselleşme ve toplumsal değişim arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve etkileşimi analiz edebilmek için tek yönlü ya da determinist modelleri reddetmek gerekecektir. Bunun yerine, makro ve mikro, kurum/yapı ve özne, gelenek ve yenilik, yerel ve küresel arasındaki karşılıklı etkileşimi tanıyan ilişkisel bir yaklaşım benimsenmelidir. Çünkü din ne küresel modernitenin edilgen bir kurbanıdır, ne de ona karşı zamansız bir sığınaktır. Aksine, yorumlamaya ya da direnmeye çalıştığı dönüşüm süreçlerinin kendisiyle derinlemesine ilişkili, tartışmalı ve yeri geldiğinde uyum sağlayan bir kurumdur.

Bu kavramsal çerçeve, izleyen başlıklardaki çözümlemelere rehberlik edecektir. Bu analizlerde, dinin küresel akışlar içinde nasıl yön bulduğu, toplumsal değişime nasıl katkı sunduğu ya da nasıl direndiği ve bu süreçlerde kendisini nasıl yeniden biçimlendirdiği; kuramsal yaklaşımlar ve seçilmiş somut örneklerle ele alınacaktır.

2. Küreselleşme Çağında Din

Küreselleşme çağı, dinin dünya genelinde nasıl yaşandığını, kurumsallaştığını ve deneyimlendiğini derinden dönüştürmüştür. Yukarıda defaetle tekrarladığımız üzere, dinin basitçe sekülerleştiği veya zayıfladığı bir dönemden ziyade, bu çağ dini yaşamın yeniden biçimlendiği; hareketlilik, bağlantısallık, melezleşme ve görünürlük gibi yeni formlarla tanımlandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemi ana hatlarıyla gösterebilmek için bu başlık altında, dinin küreselleşmeden nasıl etkilendiğini gösteren dört temel gelişme kısaca ele alınacaktır: Gelenekten kopma ve gelenekle yeniden bağ kurma; ulusötesi/küresel dini ağlar; küresel medya ve dijital din; ve glokalleşme/küreyerel.

2.1. Gelenekten Kopma ve Gelenekle Yeniden Bağ Kurma

Küreselleşmenin en önemli kültürel sonuçlarından biri, geleneksel dini kurumlar ve öğretilerine yönelik oluşturduğu meydan okumadır. Küresel iletişim

ve hareketliliğin hızlı genişlemesi ve yaygınlaşması, yerel dini kurumları ve toplulukları çoğulcu seküler ve modern dünya görüşleriyle karşı karşıya getirerek dini öğretilerin ve normların kendiliğinden kabul edilen ve inanılan karakterini aşındırmış ve sorgulatmıştır. Çünkü modernite bireysel benliği refleksif bir projeye dönüştürmüştür. Bu, şu anlama gelir:

Modern toplumda, yaşam tarzı kavramı özel bir önem kazanmıştır. Gelenek etkisini ne kadar kaybederse ve gündelik hayat yerel ve küreselin diyalektik etkisiyle ne kadar yeniden kurulursa, bireyler çeşitli seçenekler arasında yaşam tarzı seçimlerini o kadar çok müzakere etmeye zorlanır. Başka deyişle, günümüz toplumsal hayatının 'açıklığı', yapıp-etmelerin bağlamsal çoğulluğu ve 'otoritelerin' çeşitliliği nedeniyle yaşam tarzı seçimi kimliğin ve gündelik faaliyetlerin oluşturulmasında giderek daha önemli ve belirgin hale gelmiştir (Giddens, 1991: 5).

Buradan hareketle, din söz konusu olduğunda şunları söylemek mümkündür: Dini inanç ve pratikler, dolayısıyla, giderek 'kalıtımsal' ya da geleneksel olmaktan çıkıp bireysel bir tercihe dönüşür. Bu süreç, dini öğretilerin ve amellerin normatif otoritesini kaybedip bireysel değerlendirmeye, yeniden yorumla(n)maya veya terk edilmeye açıldığı bir *gelenekten kopma* (*de-traditionalization*) sürecini doğurur.

Ancak bu geleneksel otoritenin aşınması, sekülerleşmeye doğru doğrusal bir yol olduğu anlamına gelmez. Aksine, küreselleşme aynı zamanda *gelenekle yeniden bağ kurma* (*re-traditionalization*) süreçlerini de olanaklı kılar; bu da, kültürel homojenleşme, dünyayı tek-kültürleştirme ya da ahlaki göreliliğin tehdidi karşısında geleneksel dini değerlerin stratejik ya da siyasi olarak canlandırılması ya da yeniden vurgulanmasına zemin hazırlayabilir. Öyle ki, dini gelenekler, küresel sarsıntılara karşı savunma mekanizması olarak yeniden yorumlanabilir, seçici ve dışlayıcı şekilde vurgulanabilir ve hatta daha katı hale getirilebilir (An-Na'im, 2005: 37; Beyer, 2006: 93[1]). Bu çift yönlü süreç -gelenekselin eşzamanlı olarak zayıflaması ve yeni bir tarz ve formda güçlenmesi- Hıristiyan ve İslami bağlamlardaki dini fundamentalizm, neo-ortodoks hareketler, siyasal İslam ve muhafazakar ahlaki aktivizm gibi örneklerde gözlemlenebilir.

Örneğin, Müslümanların çoğunluklu oldukları toplumlarda küresel tüketim kültürünün ve Batılı siyasi ideolojilerin yayılması; yine Müslüman nüfusun üçte birinin Batı dünyasında azınlık konumunda yaşaması ve bu bağlamda Müslüman kimliğini keşfetmesi, "saf" İslam'a dönüş çağrısı yapan hareketlerinin büyümesiyle çakışmıştır. Bu hareketler klasik anlamda gelenekselci olmasalar da, küresel teknolojiler, kentleşme ve diaspora

toplulukları sayesinde mümkün hale gelen modern gelenek inşalarıdır. Başka deyişle bunlar geçmişin kalıntısı değil, küresel arenada İslam'ı yeniden yorumlayan modern aktörlerdir (Roy, 2004).

2.2 Küresel Dini Ağlar

Küreselleşme, dini örgütlenmenin ölçeğini ve kapsamını kökten değiştirmiştir. Dini topluluklar ve kurumlar artık kıtalar arası bağlılıklar oluşturarak küresel ağlar haline gelmiş; yeni otorite biçimleri yaratmış ve insan, fikir ve sermaye dolaşımını mümkün kılmışlardır. Dinin kültürel ve coğrafi kökenlerinden ayrılması anlamına gelen bu *topraksızlaşma* (*deterritorialization*), bazı dini geleneklerin gerçekten küresel hale gelmesine imkan tanımıştır. (Roy, 2004: 273-275).

Pentekostal ve Karizmatik Hristiyanlığın yükselişi bunun çarpıcı bir örneğidir. 20. yüzyıl başlarında ABD'de doğan Pentekostalizm, yüzyılın sonlarına doğru misyonerlik faaliyetleri, medya çalışmaları ve göç yoluyla Latin Amerika, Sahra Altı Afrika ve Güneydoğu Asya'da hızla yayılmıştır. Öyle ki, günümüzün en hızlı büyüyen ve genişleyen dini hareketi olmuştur. Bu yönüyle Pentekostalizm bugün Hıristiyanlığın en küreselleşmiş biçimidir; çünkü evrensel bir inanç ve deneyim çekirdeğini korurken yerel kültürlere uyum sağlamayı başarmıştır (Anderson, 2013: 1-5).

Benzer şekilde, Müslüman Kardeşler, Tebliğ Cemaati gibi küreselleşmiş İslami hareketler de *topraksızlaşma* anlayışıyla küresel dini ağlar haline gelmişlerdir. Küresel ümmet bilinciyle Müslümanların nerede yaşarsa yaşasın aynı dini duygu ve hassasiyetleri taşıyarak hem siber alanda hem de ister azınlık ister çoğunluk şeklinde verili toplumun dışında daha küçük bir topluluk olarak ümmet bilinciyle yaşamaları, bu küresel ağın en tipik örnekleri olmuştur (Roy, 2004: 273-275). Bu ağlar çoğunlukla (ulus) devlet otoritelerini ve geleneksel dini kurumları ve hiyerarşileri es geçerek sanal ümmetler tarzında yeni, merkezi olmayan dini cemaatleri oluşturmuştur. (Mandaville, 2001: 176-177).

2.3 Küresel Medya ve Dijital Din

Küreselleşme sürecinde dini dönüştüren bir diğer temel güç, dijital medyanın yükselişidir. Uydu televizyonu, sosyal medya platformları, dijital yayın hizmetleri ve dini içerikli akıllı telefon uygulamaları vaaz, ibadet, dini eğitim ve manevi etkileşim için yeni mecralar oluşturmuştur. Medya teknolojileri, dinin icrasında, yayılmasında ve deneyimlenmesinde merkezi bir rol oynamakta; sıklıkla onun duyusal ve duygusal boyutlarını yeniden şekillendirmektedir (Meyer & Moors, 2006: 5-7).

Dijital platformlar, dini aktörlere mesajlarını geniş kitlelere ulaştırma, destekçileri seferber etme ve otoriteyi uzaktan kurma imkanı tanır. Örneğin, bu sürecin ilk örneği olan ABD'deki televanjelizm endüstrisi, dini mesajları eğlence formatlarıyla birleştiren programlarla küresel izleyici kitlelerini etkileyebilmiştir. Benzer şekilde, Al-Resalah ve Iqraa TV gibi İslami uydu kanalları, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'ya muhafazakar dini öğretiler yayarak halk dindarlığını ve ahlaki normları şekillendirmede etkili olabilmiştir.

Ayrıca YouTube, Instagram ve TikTok gibi sosyal medya platformları, özellikle gençler arasında "*dini fenomen*"lerin (*religious influencers*) yükselişini mümkün kılmıştır. Bu kişiler çoğunlukla teolojik içeriği yaşam tarzı markalaşmasıyla harmanlayarak *melez dini etkileşim* biçimleri yaratırlar. Heidi Campbell'in (2010: 16) tanımladığı "*ağlı din*" (*networked religion*) olgusunda, geleneksel hiyerarşiler zayıflar ve otorite çeşitli çevrim içi aktörler arasında dağılır. Çünkü bu yeni durum, inananlara dini yaşamlarında daha fazla özgürlük alanı tanır ve böylece inananlar din adamlarının veya önderlerinin katılımı olmadan da dini hayatlarını idame ettirme imkanı verir. Yani, bir cami ya da tapınağa gitmeden de ve yahut bir din adamı ile yüz yüze iletişime geçmeden de bireyler özgürce ve belki de daha güvenli bir şekilde dinlerini yaşayabilirler (Şutanrıkulu, 2024: 993).

Bu yeni süreç beraberinde dindarlığın da dönüşümünü getirmiş ve dindarlık alanın uzmanlarınca pek çok yeni kavramsallaştırmalarla açıklanmaya çalışılmıştır: *Medya dindarlığı, prime-time dindarlığı, sanal dindarlık, sosyal medya dindarlığı, sanal cemaat dindarlığı, selfie-dindarlık, tekno-dindarlık, dijitalleşen dindarlık, dijital dindarlık, kes-yapıştır dindarlığı ve çevrim içi dindarlık* gibi (Çuhadar, 2021: 69). Çuhadar özellikle dijital platformlara uygun düşecek şekilde bu yeni durumu "*hibrit dindarlık*", yani "dinî inanç, ibadet, ahlâk gibi bütüncül bir perspektifle yaşamaya gayret gösteren dindarların, dijital teknolojilerden beslenerek bu gayretlerinin etkilendiğine temas eden ve dijitalle uyumlu bir dindarlık formu" olarak tanımlamıştır (2021: 85).

Küresel dijitalleşme süreci bir yandan dini söylemin demokratikleşmesi ve çoğullaşmasına zemin hazırlarken, diğer yandan parçalanma ve kutuplaşma riskini de doğurabilmektedir. Çünkü küresel dijitalleşme her zaman hoşgörü ya da çoğulculuk üretmez. Aynı zamanda dışlayıcı ve ötekileştirici dinciliği, mezhepçiliği, sanal gözetimi, ideolojik kutuplaşmayı ve radikalleşmeyi de güçlendirebilir. (Bayart, 2007: 44; Akram ve Nasar, 2023). Bu nedenle dinin dijitalleşmesi ve küresel dijital dünyada temsili, hem yenilik olanakları hem de istismar riskleri barındıran çift yönlü bir süreç olarak gözükmektedir.

2.4 Glokalleşme: Küreselin Yerelleşmesi

Küreselleşme altında dini anlamayı sağlayan en önemli kavramsal araçlardan biri glokalleşmedir. Sosyoloji alanında Roland Robertson'ın (1995) ortaya attığı bu kavram, evrenselleştirici ve yerelleştirici eğilimlerin eşzamanlı varlığını tanımlar. Dini bağlamda glokalleşme, küresel dini biçimlerin yerel kültürel ve toplumsal koşullara uyarlanması sürecini ifade eder; bu da ne tamamen küresel ne de tamamen yerel olan melez pratikler üretir (Dessi, 2022: 135-155).

Bu dinamik, Afrika ve Asya'da Hıristiyanlığın yerlileştirilmesinde açıkça görülebilir; burada yerel cemaatler kutsal metinleri geleneksel kozmolojiler, müzikler ve ritüeller aracılığıyla yeniden yorumlamaktadır. Benzer biçimde, Batı'daki Yeni Çağ (New Age) hareketleri de Doğu dinlerinden (örneğin çakralar, karma, meditasyon) semboller alır; fakat bunları tüketimci ve bireyci dünya görüşlerine uyacak şekilde yeniden yapılandırır. Öz deyişle, dini küreselleşme benzerliğin zaferi değil, evrensellik adına farkın üretimidir, yani *dinin küreyerelleşme*sidir (Csordas, 2009: 1-11).

İslami uygulamalar da glokalleşme örnekleri sunar. Örneğin Batı Avrupa'daki Müslüman azınlıklar, yerel meseleleri (toplumsal cinsiyet eşitliği, yurttaşlık katılımı, laik hukuk, çevre aktivizmi gibi) ele alan bağlamsal İslam anlayışları geliştirmiştir. Bu bağlamda, Tarık Ramadan gibi bazı isimler İslami değerlerle Batı modernitesini uzlaştırmayı amaçlamış ve "Avrupalı Müslüman" kavramsallaştırmasıyla bunun bir çelişki olmadığını; aksine bir glokalleşme örneği olarak bunun zengin ve gelişen bir kimlik olduğunu vurgulamıştır (Ramadan, 2010: 30-45). Sonuç olarak glokalleşme, seküler-dinî, modern-geleneksel ya da küresel-yerel ikiliklerine dayalı düşünme biçimlerini zorlamaktadır. Dinin küreselleşmeye yalnızca tepki verdiğini değil, onu yaşanmış pratikler aracılığıyla aktif biçimde çevirdiğini ve dönüştürdüğünü göstermektedir.

Toparlarsak, gelenekten kopma, küresel ağlar, dijitalleşme ve glokalleşme süreçleri, küreselleşme çağında dinin hem tepki veren hem de yaratıcı bir güç olduğunu göstermektedir. Müntesiplerinden hareketle somutlaştırarak ifade edersek; din, küresel akışlarda yol alırken geleneksel öğretilerini yeniden yorumlamakta, pratikleri yeniden yapılandırmakta ve müntesiplerini küresel bir bilinç düzeyine yakınlaştırmaktadır. Bunu yaparken salt görececi ya da mutlaklaştırıcı ve yahut kapsayıcı ya da dışlayıcı bir tarzda değil; aksine, mevcut ve kadim ikilikleri sorgulayan ve yeni kuramsal yaklaşımlar gerektiren biçimlerde evrilerek ayakta ve hayatta kalmaktadır. Dolayısıyla, dinin küresel

ölçekte yeniden yükselişi, bastırılmış olanın geri dönüşü değil; kamusal yaşamda dinin yeni ve çoğullaşmış biçimlerde canlı bir unsur olarak kalmaya devam ettiği seküler-sonrası bir durumun ortaya çıkışıdır (Wessels, 2009: 327-328). Takip eden alt başlık, bu yeni dini biçimlerin toplumsal değişim ve kimlik dönüşümü kalıplarıyla nasıl somutlaştığını inceleyecektir.

3. Toplumsal Değişim, Kimlik ve Dini Dönüşüm

Küreselleşme, toplumların maddi, kültürel ve teknolojik altyapılarını dönüştürürken, toplumsal değişim daha geniş anlamda sosyal yapıların, normların, kurumların ve kolektif ve toplumsal kimliklerin zaman içindeki değişimini ifade eder. Genellikle değişime karşı dirençli ya da onun tarafından zayıflatılmış bir unsur olarak görülen din, aslında bu değişime hem uyum sağlama hem de onu biçimlendirme konusunda dikkate değer bir esneklik ve etkinlik göstermektedir.

Modern toplumlarda yaygın biçimde gözlemlenen eğilimlerden biri, dinin/inancın ve dinsel gündelik hayatın bireyselleşmesidir. Bu süreçte dini bağlılık, kurumsal teşkilata üyelik ya da aidiyetten ziyade bireysel tercihe dayanmaya başlamaktadır. Din giderek daha fazla "*refleksif modernliğin*" mantığına tabi hale gelir; bireyler, mevcut çoklu seçenekler içinden kendi (dinsel) dünya görüşlerini kendileri oluştururlar (Beck, 2010: 76-85). Bu olgu, bilhassa sekülerleşmenin, çoğulculuğun ve tüketim kültürünün geleneksel dini otoriteleri zayıflattığı Avrupa toplumlarında özellikle belirgindir (Şahin, 2008: 184).

Sosyolog Daniele Hervieu-Leger, bu dönüşümü, dinin bir kurumdan çok bir hafıza ve anlatı olarak yeniden şekillenmesi şeklinde kavramsallaştırmıştır. Ona göre dini kimlik artık kolektif dogmalara değil, bireysel biyografilere ve kutsal geleneklerle bireyi bağlayan "hafıza zincirlerine" dayanır. İnanç; ortak, kurumsal, teşkilatlı bir öğretiye mutlak bağlılık değil; bireysel olarak benimsenmiş ve yorumlanmış bir hafızanın sürekliliği haline gelir. Özellikle modernite ve sekülerleşme ile hafıza zincirinde kopukluklar yaşanmış ve bu da dinin öznelleşmesine yol açmıştır.[2] (2000: 81-130).

Bu eğilim, genellikle "*dindar olmayan manevi*" (*spiritual but not religious*) ifadesiyle de tanımlanır; bu, teşkilatlı ve örgütlü dinin sınırları dışında aşkınlık, maneviyat ve ahlaki anlam arayan bireyleri tarif eder. Bu tür manevi hayatın dindarlıkla özdeş ya da eş değer kabul edilip edilmediği din sosyologları arasında bir tartışma konusudur. Bununla birlikte Ammerman, yakın dönemde yaptığı saha çalışmasından hareketle bu tür maneviyatların din karşıtı olmadığını; aksine, kurumsal otoriteye kıyasla deneyimsel özgünlüğü

tercih eden bir yaklaşımı yansıttığını öne sürer. Ona göre insanlar dini basitçe terk etmiyor ve dini kişisel manevi yolculuklarının biçimine uygun şekilde yeniden yapılandırıyorlar (Ammerman, 2013: 2-4). Bu yeniden yapılandırma, özellikle başta Amerika olmak üzere küresel post-endüstriyel toplumlarda kimliğin teknik tabirle daha akışkan ve bireyselleşmiş hale gelmesiyle uyumlu değerlendirilmektedir.

Küreselleşme ve toplumsal değişim sürecinde dini kimliklerin dönüşümünde etken olan bir diğer sosyolojik olgu da göç ve sonrasında yaşanan toplumsal etkileşimlerdir. Öyle ki, çağdaş dönemdeki toplumsal değişimin temel itici güçlerinden biri göçtür ve bunun dini yaşam üzerinde önemli etkileri vardır. Göçmenler dini kimliklerini, dinsel eylemlerini ve dini kurumlarını yanlarında taşırken; bunlar yeni sosyal ve kültürel bağlamlarda yeniden şekillenir. Özellikle göç sonrası ortaya çıkan diasporik durum, göçmenlerin hem anavatan gelenekleri hem de ev sahibi ülke normları arasında gezinmesine yol açan ulusötesi dini yeniden tahayyüller üretir (Levitt, 2007: 11-12). Bu nedenle dini kimlikler ve eylemler müzakere, uyum, melezleşme, çatışma, marjinallaşme ve radikalleşme gibi birbirine zıt ve karşıt alanlar haline gelebilir.

Bununla birlikte göç, dini bağlılığı ve aidiyeti güçlendirebilir de. Bu, kültürel yerinden edilme veya ayrımcılıkla karşı karşıya kalan bireylerin kimliklerini koruma çabasıyla ortaya çıkar. Örneğin Avrupa ve Amerika'daki Müslüman topluluklar, ötekileştirme, ırkçılık ve İslamofobik söylemlere tepki olarak cemaat bağlarını ve ibadet uygulamalarını daha da pekiştirebilirler. Bu pekiştirme dinsel kimliğin diğer tüm kimlikler nezdinde en görünür ve somut kılınmasına zemin hazırlayabilir (Yıldırım, 2016). Başka deyişle, dini kimlik, özellikle modernite ile inancı uzlaştırmak isteyen genç nesiller için sosyal kimliklenmenin merkezi bir ekseni haline gelebilir (Cesari, 2004: 156-158).

Öte yandan, göç farklı inanç sistemleriyle ya da seküler ortamlarla karşılaşma sonucunda dini liberalleşme ya da senkretizm (farklı inançların harmanlanması) eğilimlerine de yol açabilir. Yukarıda farklı bağlamlarda ifade ettiğimiz üzere ikinci kuşak göçmenler arasında, dini gelenekle yerel kültürel değerleri harmanlayan melez kimlikler de oluşabilir. Tam da bu konuda yıllarını göç ve diaspora dindarlığı konularında saha çalışmalarına vakfeden Thomas Tweed'e göre, dinler göç eder ve dönüşür; sınırları aşarak yeni aidiyet ve inanç haritaları üretebilir (2020: 13-14).

Küreselleşme sürecinde dini kimlik ile toplumsal değişimin kesiştiği bir diğer önemli alan, toplumsal cinsiyet ve kimlik politikalarıdır. Feminist ve sömürgecilik karşıtı hareketlerin yükselişi, geleneksel dini öğretilerin cinsiyet

rolleri, aile yapısı ve cinsel etik konularındaki ataerkil görüşlerini sorgulamış; bu durum dini topluluklarda hem direnç hem de reform yönünde tepkiler doğurmuştur (Messina & Ruether, 2014). Mesela, Saba Mahmood'un Mısır'da yaptığı etnografik çalışması, toplumsal cinsiyet politikalarına verilen dini tepkilerin tek yönlü olmadığını göstermektedir. Dindar kadınlar, muhafazakar rolleri sadece itaat biçiminde değil, aynı zamanda ahlaki özneleşme biçimi olarak da tercih edebilirler (2005: 153-155). Mahmood, liberal ilerici (progressive) özerklikle özdeşleştirilen özne/birey anlayışlarını eleştirerek, kadınların dünyayı ve kendini dönüştürme kapasitesinin, her zaman liberal özerklik ya da özgürlük koşullarına bağlı olmadığını ileri sürer (2005, s. 155). Bu durum, dini öznelliklerin yalnızca küreselleşen moderniteye karşı değil, onunla birlikte ve onun içinde nasıl şekillendiğini anlamamıza olanak sağlar.

Aynı zamanda, kutsal metinleri adalet, eşitlik ve haklar temelinde yeniden yorumlamak isteyen ilerici/modernist/reformist gibi farklı vasıflandırmalarla dini aktörler de ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlık bağlamında Feminist ilahiyatçılar (Kamitsuka, 2007); İslam özelinde queer (Yip ve Khalid, 2016) ve ilerici Müslümanlar (Safi, 2003), gelenek içinde farklı akımlar oluşturmakta; dinsel ahlak ile özellikle Batılı 'kapsayıcı' değerleri uzlaştırmaya çalışmaktadırlar.

Tüm bu dönüşüm karşısında kilise, cami, sinagog ve tapınak gibi dini kurumlar, pasif kalmamıştır. Birçoğu, toplumsal değişimin ahlaki çerçevesini kurma sürecine aktif biçimde katılmış; bazen egemen normları meşrulaştırmış, bazen de karşı-hegemonik güçler olarak hareket etmiştir. ABD'deki sivil haklar mücadelesinden, Güney Asya ve Latin Amerika'daki sömürgecilik karşıtı hareketlere kadar birçok örnekte, din adalet, onur ve kolektif ve toplumsal kimlik taleplerini dile getirme aracı olmuştur. Latin Amerika'daki kurtuluş teolojisi, bunun tipik örneklerinden biridir. Burada Hıristiyan öğretiler, devlet şiddeti ve ekonomik sömürüye karşı yoksulların ve ezilenlerin yanında yer alacak şekilde yeniden yorumlanmıştır. Hareket bir yönüyle teolojiyi praksis ekseninde yorumlamış ve sistemik eşitsizliklere karşı toplumsal hareketlerin manivelası gibi işlev sergilemiştir (Gutierrez, 1988).

Son yıllarda dini liderler ve kurumlar, küresel meselelere bilfiil katılım ve katkı sunarak küresel süreçlere aktif olarak dahil ve müdahil olmaya çalışmaktadırlar. Bu noktada iklim krizi kampanyaları, mülteci savunuculuğu ve halk sağlığı gibi girişimlerinde öncü roller üstlenmişlerdir. Örneğin çevresel sorumluluğu ruhani ve etik bir yükümlülük olarak çerçeveleyerek bilim, inanç ve adaleti bütünleştiren yeni eko-teoloji hareketlere her dini gelenek içerisinde rastlanabilmektedir (Kılıç, 2020).

Sonuç olarak; küreselleşmenin ivme kazandırdığı toplumsal değişim süreçleri, dinin hem toplumsal yapılar içindeki konumunu hem de bireysel düzeydeki anlamlandırma biçimlerini dönüştürmüştür. Modernite, sekülerleşme, göç, kimlik politikaları ve toplumsal cinsiyet tartışmaları gibi etkenler, dini kimliklerin sabit, yekpare ve geleneksel atıflarla tanımlanmasını güçleştirmekte; bunun yerine bireyselleşmiş, müzakere edilen, melezleşen ve çoğul biçimlerde yeniden kurulan bir alan üretmektedir. Bu dönüşüm karşısında dini kurumlar, yalnızca değişimin pasif gözlemcileri değil; aynı zamanda küresel eşitsizliklere karşı adalet taleplerini dile getiren, yeni ahlaki söylemler geliştiren ve toplumsal hareketlilikte etkili aktörler haline gelen yapı ve örgütlenmeler olarak ortaya çıkmaktadır. Böylelikle din, küresel toplumsal süreçlerle girdiği ilişkiyi dönüştürerek hem direniş hem uyum hem de yeniden yorumlama biçimlerinde görünür kılmaktadır. Bu geniş dönüşüm manzarası, dini kimliğin sabit bir gelenek aktarımı olmaktan çıkarak, hem bireysel hem toplumsal düzeyde yeniden kurulan bir hafıza, anlam ve özneleşme alanı haline geldiğini göstermektedir. Küreselleşme süreçlerinde din, bireylerin kimlik, aidiyet, ahlak ve toplumsal adalet arayışlarının merkezî boyutlarından biri olarak varlığını sürdürürken, aynı zamanda küresel düzeyde ortaya çıkan krizler, çatışmalar ve eşitsizlikler karşısında yeni söylemler ve eylemler üretmektedir. Bu nedenle din, ne modernleşme süreçlerinin gerilettiği bir kalıntı ne de değişim karşıtı bir direnç odağıdır; aksine, küreselleşme ve toplumsal değişimin çok katmanlı etkilerini hem şekillendiren hem de bu etkiler tarafından yeniden biçimlendirilen dinamik bir toplumsal güçtür. İşte buradan hareketle, takip eden alt başlık küreselleşme ve toplumsal değişimde dini etken bir güç olarak inceleyecektir.

4. Küreselleşme ve Toplumsal Değişimin Etkeni Olarak Din

Bölümün giriş kısmında ifade ettiğimiz üzere, din, küreselleşme ve toplumsal değişme arasında karşılıklı bir ilişkisellik ve etkileşim vardır. Yani din, sadece dışsal değişimlere tepki veren bir kurum değil; kültürel kimlikleri, siyasal yapıları, iktisadi faaliyetleri ve küresel süreçleri de şekillendirebilir. Bu kabulümüzü temellendirebilmek için, bu alt başlık altında dinin küresel süreçlerdeki etkinliğini dört temel boyutta ele almaya çalışacağız: Dini hareketler ve küresel sivil toplum; din ve siyasal dönüşüm; inanca dayalı kalkınma ve insani yardım; dini tahayyüller ve aşağıdan yukarıya küreselleşme.

Küreselleşen dünyada dini hareketler, yalnızca ulusal çizgilerle sınırlı yerel aktörler olmaktan çıkmış; ulusötesi ağlar, dijital platformlar ve küresel iletişim kanalları üzerinden çok boyutlu bir etki alanı oluşturmuşlar ve böylece küresel

sivil toplumun oluşumunda belirleyici bir rol oynamışlardır. Özellikle küresel sivil toplum anlayışı dini hareketlerin kurumsal çeşitliliğini ve etkileşim alanını genişletmiş; böylece dini gruplar ve hareketler insan hakları, çevre, adalet, barış ve göç gibi küresel alanlarda söz söylemeye başlamışlardır. Örneğin, ABD'deki Sivil Haklar Hareketi, adalet ve eşitlik gibi ilkelere yaslanarak bunları dile getiren Martin Luther King Jr. gibi liderlerin önderliğinde Hıristiyan teolojisine dayanmıştır (Carson, 1982: 51-192). Dini hareketler, kurumsal yapıları ve ağları aracılığıyla kolektif eylemi organize de ederler. Mesela Polonya'daki Dayanışma Hareketi, Katolik Kilisesi tarafından desteklenmiş ve komünist rejime direnmek için ülkede örgütsel altyapı sağlamıştır (Osa, 1997: 339-365). Gandhi'nin Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinde Hindu sembollerini ve oruç tutma ritüellerini kullanması milyonlarca insana ilham kaynağı olmuştur (Nanda, 2003). ABD'de Protestan kuruluşlar tarafından yönlendirilen İçki Yasaklama Hareketi, 20. Y**üzyıl**da alkol yasağını başarıyla savunmuştur (Gusfield, 1963). Latin Amerika'da ortaya çıkan kurtuluş teolojisi, Hıristiyan ilkelerini Marksist eleştirileriyle birleştirerek otoriter rejimlere karşı hareketlere ilham vermiştir (Gutierrez, 1988).

Yukarıda verdiğimiz örnekler dini hareketlerin ya da dini aktörlerin küresel arenada etki gösterecek şekilde siyasal dönüşümün önemli tetikleyicileri olduğunu göstermektedir. Birçok toplumda din, adaletsizliğin yorumlanması ve mevcut duruma alternatiflerin sunulması için kullanılan ahlaki payanda ve sembolik bir dil olmuştur. Bu da, demokratikleşme süreçlerine katılım, siyasal partilerin mobilizasyonu, kimlik siyaseti ve sosyal adalet mücadeleleri gibi çeşitli biçimlerde gerçekleşmektedir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri İslam toplumlarında dinin, siyasal dönüşüm için önemli bir ideolojik kaynak işlevi görmesidir. 1979 İran Devrimi, Türkiye'de AK Parti'nin yükselişi ve Mısır'daki Müslüman Kardeşler hareketi, dinin siyasi yenilenme, mücadele ya da direniş için seferber edilebileceğini göstermektedir. Öyle ki, demokratik reformistten otoriter teokratik yönelimlere kadar küresel bir anlayış olan İslamcılık adalet, özgünlük ve toplumsal kalkınma taleplerini inanç diliyle dile getirmiştir (Bayat, 2007: 6-13).

Dinin küreselleşmeye katkısının en görünür yollarından biri, insani yardımdan kalkınma politikalarına kadar uzanan geniş bir faaliyet alanını içermektedir. İnanca dayalı kuruluşlar **(**Faith-based organizations / FBOs**)** olarak adlandırılan bu yapılar özellikle 1990'lardan itibaren uluslararası kalkınma literatüründe belirgin bir konuma sahip olmuşlardır (Clarke, 2007: 78). Bu tarz dini kuruluşların afet yardımlarından mülteci destek programlarına, eğitim

ve sağlık projelerinden yoksullukla mücadele kampanyalarına kadar geniş bir yelpazede faaliyet göstermesi, dinin küresel insani normların oluşumunda aktif rol oynadığını göstermektedir (Ferris, 2005). Bu kuruluşlar yalnızca yardım dağıtmakla kalmazlar. Aynı zamanda insan onuru, ahlaki sorumluluk ve topluluk katılımını vurgulayan alternatif kalkınma paradigmalarını temsil ederler. Buna göre din, kalkınma söylemine seküler yapılarda sıklıkla eksik kalan ahlaki ve manevi boyutları dahil eder (Heynes, 2007: 53-75).

Küreselleşme kavramını açımlarken Arjun Appadurai'nin (2003) kültürel akışlar teorisini anlatmıştık. Bu yaklaşım, küreselleşmeyi yalnızca ekonomik bir süreç olarak değil, aynı zamanda farklı tahayyüllerin dünya üzerinde dolaşıma girdiği kültürel bir olgu olarak kavramamıza imkan tanır. Buradan hareketle dini tahayyüller de modern çağda sınır aşan sosyal alanlar üretmekte; bireylerin ve toplulukların dünyayı anlamlandırma biçimlerini dönüştürmektedir. Özellikle yukarıda temas ettiğimiz göçmen toplulukların yeni bağlamlarda dini yaşam biçimlerini yeniden müzakere ederek kurmaları (Levitt, 2007), popüler dindarlık biçimlerinin dijital ortamda çoğalması, küresel meditasyon, yoga veya zikir ağlarının ortaya çıkışı bu durumun somut örneklerindendir.

Appadurai (2000: 3), bu süreci "tabandan küreselleşme" (grassroots globalization) olarak tanımlar. Ona göre tanık olduğumuz şey, küreselleşmenin sona ermesi değil; onun demokratikleşmesidir. Yani, uzun süre susturulmuş sesler tarafından yeniden sahiplenilmesidir. İşte dini hareketler, bu sürecin merkezinde yer alarak küresel adalet, ekonomik eşitlik, kalkınma, ekolojik ahlak ve manevi dayanışma gibi değerleri savunurlar.

Bu yaklaşımın güçlü örneklerinden biri, eko-teolojik hareketlerdir. Farklı geleneklerden dini liderler ve kuruluşlar, çevresel etik ilkeleri savunmak üzere bir araya gelir. *Interfaith Rainforest Initiative* ve *Faith for Earth* koalisyonu, dinin küresel müşterekler lehine nasıl seferber edilebileceğini göstermektedir. Papa Francis'in *Laudato Si'* (2015) belgesi, Patrik Bartholomeos'un çevre bildirileri ve 2015 tarihli *İslam'ın İklim Değişikliği Deklarasyonu* gibi metinler, çevre krizinin manevi, ahlaki ve dini bir aciliyet olarak çerçevelenebileceğini ortaya koyar.

Toparlarsak; din, küresel süreçleri ve toplumsal dönüşümü şekillendiren kurucu bir aktördür. Kurumları, söylemleri ve ahlaki toplulukları aracılığıyla; sivil topluma, siyasal alana, kalkınma söylemlerine ve küresel ahlaka katkıda bulunur. Din, adalet için savunuculuk da yapabilir, dışlayıcı söylemleri de meşrulaştırabilir. Bu bağlamda din, küresel bir eylem, mücadele ve tahayyül alanıdır.

Girişte Beyer'e atıfla ifade ettiğimiz üzere, din, küresel toplumda hem küresel koşulların ürünü hem de üreticisidir. Küresel farklılaşmaya tepki verirken, aynı zamanda küresel bilinçliliğin oluşumuna da katkıda bulunur. Sonuç olarak, küreselleşme ve toplumsal değişimi dini dikkate almadan anlamaya ve açıklamaya çalışmak, toplumun en kalıcı ve dinamik güçlerinden birini göz ardı etmek demektir.

Son olarak, takip eden Sonuç alt başlığında buraya kadar sunmaya çalıştığımız argümanlar sentezlenecek ve dinin küreselleşme ve toplumsal değişim karşısındaki çift yönlü konumu -hem dönüştürülen hem de dönüştüren bir aktör olarak- tartışılacaktır.

5. Sonuç

Din, akademik ve popüler söylemlerde sıklıkla dogmatik, geleneksel ya da tepkici bir kurum olarak sunulurken, biz bu bölümde aksini ifade etmeye çalıştık: *Din hem değişimin bir mekânı hem de aktörü olarak küresel süreçlere, toplumsal kimliklere ve ahlaki düzenlere gömülmüş ve hatta bunları üreten bir güç olarak ayakta ve hayatta kalmıştır.*

Bu tezden hareketle üç temel argüman ileri sürebiliriz:

1. Din, küreselleşme ve toplumsal değişimin karşılıklı kurucusudur.
2. Dini dönüşümler sekülerleşme teorisinin sınırlarını ortaya koyar.
3. Din sosyolojisi, çağdaş durumu anlamak ve açıklamak için ilişkisel ve küreselleşmiş bir çerçeve benimsemelidir.

Birinci argüman açıkça şunu ifade eder: Din ile küreselleşme karşılıklı kurucudur. Küreselleşme, dini otoriteyi, ritüelleri, kurumları ve kimlikleri "topraksız(laştır)ma," "medyalaşma," "meta haline gelme" ve "çoğullaşma" gibi süreçlerle yeniden şekillendirir. Ancak din de küreselleşme üzerinde etki gösterir; normatif eleştiriler, ahlaki hafıza ve anlatı ve kurumsal kapasiteler sunarak küresel bütünleşmenin yönünü ve anlamını etkiler. Bu karşılıklı kuruculuk, dini toplumsal değişimin pasif alıcısı ya da aktif direnişçisi olarak gören doğrusal ya da nedensel modelleri de sorgular. Çünkü küreselleşme din için sadece dışsal bir bağlam değildir. O, aynı zamanda dinin kendisinin inşa edildiği ve yeniden inşa edildiği bir arenadır. Bu bakışta, din sembolik çerçeveler, ahlaki zorunluluklar ve örgütsel biçimler sağlayarak dünyayı küreselleştirir.

Bu bölümde incelenen küreselleşme, toplumsal değişme ve din ilişkisi, özellikle modernleşmenin dinin özelleşmesine, tamamıyla öznelleşmesine,

gerilemesine ya da önemsizleşmesine yol açacağı beklentisiyle ilgili sekülerleşme teorisi tartışmalarına da katkıda bulunur. Çünkü küresel somut örneklikler, daha karmaşık ve çoğulcu bir dini manzara sunar; burada seküler ve kutsal biçimler sık sık bir arada var olur, kesişir ve birbirini etkiler. Bazı toplumlarda dini katılım azalırken, diğerlerinde sivil toplum, kimlik politikaları ve ahlaki aktivizm yoluyla dinin kamu yaşamında yeniden yükselişi veya dönüşümü görülür. Buradan hareketle Casanova (1994), somut ve ampirik kanıtların dinin ortadan kalkmasına değil, küresel sivil toplumda onun özelleşmesinin sona ermesine ve yeniden siyasallaşmasına, kamusallaşmasına işaret ettiği sonucuna varır. Bugün artık din sosyologlarınca yapılan yüzlerce saha çalışmasından hareketle daha net ve açık bir şekilde ifade edilen şudur: Din, moderniteye karşı durarak değil, onun çelişkileri içinde var olarak devam eder. İşte bundan dolayı, gelenek ile modernite, dindarlık ile sekülerlik, gelişmemişlik ile gelişmişlik ya da inanç ile akıl arasındaki basit ikilikler aşılmalı ve daha nüanslı bir dini değişim anlatımı gerekmektedir.

Küreselleşmiş dünyada dinin karmaşıklığını kavrayabilmek için, başta din sosyologları dini sınırlı, yerel, statik ya da bağımlı kabul eden metodolojik milliyetçilikten ve salt Avrupa merkezci modellerden uzaklaşmalıdır. Bunun yerine, ulusötesi akışları, hibrit kimlikleri ve tarihsel iç içelikleri ön plana çıkaran ilişkisel ve küresel bir din sosyolojisi gereklidir. Çünkü artık din, çoklu etkileşim ölçekleri -bireysel, yerel, ulusal, küresel, dijital- ve otorite, iktidar, anlam, aidiyet, iktisat, sanat gibi alanlarla mukabele, muhasebe, musahabe, münazara, müşavere, müzakere eden çok çeşitli bireyler/aktörler/gruplar tarafından yapılandırılmış ilişkisel bir dünyadır. Bu ilişkisel yaklaşım, dini katılaşmış bir gelenek değil; dijital medya, göç, küresel sermaye, toplumsal cinsiyet, ulusal ve uluslararası politika gibi mecralarda şekillenen-şekillendiren, gelişen-geliştiren bir sosyal alan olarak görür.

Son söz olarak; küreselleşme ve toplumsal değişim süreçleri dini aşındırmak yerine, onu yeni kavramsal araçlar ve yorumlayıcı çerçeveler gerektirecek biçimde dönüştürmektedir. Din bugün hem küresel hem yerel, hem kurumsal hem bireysel, hem muhafazakar hem ilerici konumundadır. Kimliklerin şekillenmesinde, ahlaki ekonomilerin inşasında ve baskın küreselleşme biçimlerine alternatiflerin dile getirilmesinde aslî bir rol oynar.

Din hem küreselleşmeden etkilenir hem de onu üretir. Modern dünyanın kültürel, politik ve manevi sınırlarını anlamak için vazgeçilmez olan sembolik kaynaklar ve kurumsal altyapılar sağlar. Bu bağlamda küreselleşme ve toplumsal değişim tartışmalarında dini ıskalamak, küresel yaşamın karmaşıklıklarına insanın verdiği yanıtın önemli bir boyutunu gözden kaçırmak olur.

Kaynakça

Akram, M. & Nasa, A. (2023). Systemic Review of Radicalization through Social Media. *Ege Academic Review*, 23(2): 279-296.

Ammerman, N. T. (2013). *Sacred Stories, Spiritual Tribes: Finding Religion in Everyday Life*. New York, NY: Oxford University Press.

An-Na'im, A. A. (2005). The Politics of Religion and the Morality of Globalization. In *Religion in Global Civil Society* (Ed. Mark Juergensmeyer, ss. 23-48). New York, NY: Oxford University Press.

Anderson, A. H. (2013). *To the Ends of the Earth: Pentecostalism and the Transformation of World Christianity*. New York, NY: Oxford University Press.

Ammerman, N. T. (2013). *Sacred Stories, Spiritual Tribes: Finding Religion in Everyday Life*. Oxford University Press.

Appadurai, A. (2003). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Bayat, A. (2007). *Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Beck, U. (2010). *A God of One's Own: Religion's Capacity for Peace and Potential for Violence*. Çev. Rodney Livingstone. Cambridge, UK: Polity Press.

Beyer, P. (1994). *Religion and Globalization*. London, UK: Sage Publications.

Beyer, P. (2006). *Religions in Global Society*. New York, NY: Routledge.

Campbell, H. (2010). *When Religion Meets New Media*. New York, NY: Routledge.

Carson, C. (1982). *In Struggle: SNCC and the Black Awakening of the 1960s.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Cesari, J. (2004). *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and in the United States*. New York, NY: Palgrave Macmillan.

Csordas, T. (2009). Introduction: Modalities of Transnational Transcendence. In T. Csordas (Ed.), *Transnational Transcendence: Essays on Religion and Globalization* (ss. 1-30). Berkeley, CA: University of California Press.

Clarke, G. (2007). Agents of Transformation? Donors, Faith-based Organisations and International Development. *Third World Quarterly* 28(1): 77-96. https://doi.org/10.1080/01436590601081880

Çuhadar, M. (2021). Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık. *Tevilat* 2(1): 67-88.

Dereli, M. D. (2022). Hervieu-Léger Sosyolojisi: Gelenek, Din ve Hafıza İlişkiselliğinde Bir Sekülerleşme Analizi. *İnsan ve Toplum* 12(3): 159-192. https://doi.org/10.12658/M0678.

Dessi, U. (2022). Glocalization and the religious field. In V. Roudometof and U. Dessi (Eds.) *Handbook of Culture and Glocalization* (ss. 138-155). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Ferris, E. (2005). Faith-Based and Secular Humanitarian Organizations. *International Review of the Red Cross* 87(858): 311-325.

Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.

Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, UK: Polity Press.

Gusfield, J. R. (1963). *Symbolic Crusade: Status Politics and the American Temperance Movement.* Urbana, IL: University of Illinois Press.

Gutierrez, G. (1988). *A Theology of Liberation: History, Politics, and Salvation*. Maryknoll, NY: Orbis Books.

Haynes, J. (2007). *Religion and Development: Conflict or Cooperation?* New York, NY: Palgrave Macmillan.

Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a Chain of Memory*. Rutgers University Press.

Kamitsuka, M. D. (2007). *Feminist Theology and the Challenge of Difference*. New York, NY: Oxford University Press.

Kılıç, N. S. (2020). Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3*(1), 116-127.

Levitt, P. (2007). *God Needs No Passport: Immigrants and the Changing American Religious Landscape*. New York, NY: The New Press.

Mahmood, S. (2005). *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Mandaville, P. (2001). *Transnational Muslim Politics: Reimagining the Umma*. London, UK: Routledge.

Messina-Dysert, G., & Ruether, R. (2014). *Feminism and Religion in the 21st Century.* Routledge. https://www.perlego.com/book/1665991

Meyer, B., & Moors, A. (Eds.). (2006). *Religion, Media, and the Public Sphere*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Nanda, M. (2003). *Prophets Facing Backward: Postmodern Critiques of Science and Hindu Nationalism in India.* Rutgers University Press.

Osa, M. (1997). Creating Solidarity: The Religious Foundation of The Polish Social Movement. *East European Politics and Societies 11*(2): 339-365.

Ramadan, T. (2010). *What I Believe*. New York, NY: Oxford University Press.

Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London, UK: Sage Publications.

Robertson, R. (1995). Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. In M. Featherstone, S. Lash, & R. Robertson (Eds.), *Global Modernities* (ss. 25-44). London, UK: Sage Publications.

Roy, O. (2004). *Globalized Islam: The Search for a New Ummah*. New York, NY: Columbia University Press.

Safi, O. (2003). *Progressive Muslims: On Justice, Gender and Pluralism*. Oxford, UK: Oneworld Publications.

Şahin, M. C. (2008). Postmodern Dönemde Tüketim Olgusunun Sosyo-kültürel Analizi ve Yabancılaşma. *Dini Araştırmalar* 11(31): 173-194.

Şahin, M. C. (2020). *Kavram Atlası: Din Sosyolojisi I*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Şutanrıkulu, G. (2024). Dijital Çağda Medya, Din Ve Dindarlık: Derleme. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/2: 979-1017. https://doi.org/10.46353/k7auifd.1518606

Turner, B. S. (2011). *Religion and The Modern Society: Citizenship, Secularisation and the State*. New York, NY: Cambridge University Press.

Tweed, T. A. (2020). Flows and Dams: Rethinking Categories for the Study of Transnationalism. In A. Jones & P. Clart (Eds.), *Transnational Religious Spaces: Religious Organizations and Interactions in Africa, East Asia, and Beyond* (ss.10-32). Boston, MA: De Gruyter.

Wessels, D. (2009). Religion and Globalization. In J. Haynes (Ed.), *Routledge Handbook of Religion and Politics* (ss. 323-340). New York, NY: Routledge.

Yıldırım, F. (2016). Mosque and Identity Formation of Muslim Adolescents in The United States: A Somali Case in Columbus, Ohio. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44(2): 123-153. https://doi.org/10.21054/deuifd.284953.

Yıldırım, F. (2024). Sosyolojik Açıdan Toplumsal Değişim ve Din. *Ana Konularıyla Din Sosyolojisi* (Ed. Emine Öztürk & Mehmet Cem Şahin, ss. 1-32). Ankara: Akademisyen Yayınları.

Yip, A. K., & Khalid, A. (2016). Looking for Allah: Spiritual Quests of Queer Muslims. In K. Browne, S. R. Munt & A. K. Yip (Eds.) *Queer Spiritual Spaces: Sexuality and Sacred Spaces* (ss. 81-109). Routledge.

---

1 Dini geleneklerin küreselleşme karşısında eskiyi yeni bir tarzda sunarak canlanması hakkında Beyer'in bu çalışmasının özellikle "İbrahimî Dinlerin Oluşumu ve Yeniden Oluşumu: Hıristiyanlık ve İslam" başlıklı bölümü dikkate değerdir.

2 Hervieu-Leger'in dinin hafıza ve anlatı olarak kavramsallaştırmasına dair yaklaşımını din sosyolojisi bağlamında dilimizde en derli toplu şekilde işleyen bir çalışma için bkz. Mustafa Derviş Dereli. (2022). Hervieu-Léger Sosyolojisi: Gelenek, Din ve Hafıza İlişkiselliğinde Bir Sekülerleşme Analizi. *İnsan ve Toplum*, 12(3), 159-192. https://doi.org/10.12658/M0678.